

Министерство образования Республики Саха (Якутия)

МУ «УО» МО «Кобяйский улус»

МКОУ-«Арыктахская основная общеобразовательная школа»

«Сир – майгы дойдутугар айан»

кылаас таһынаабы үлэбэ

дакылаат

Составила: учитель начальных классов

Семенова Аледамира Алексеевна

Арыктаах – 2020 г.

Иһинээбүтэ

Кириитэ	3 стр.
XXI –с уйэбэ оҕону иитии тирэхтэрэ	6стр.
Оҕону духуобунаска, сизрдээх-майгыга иитии уонна сайыннарыы8 стр.
Сизэр-майгы дойдутугар айан.		
Ийэ тыл иитэр суолтата	10 стр.
Иитэр-үөрэтэр үлэ программата	12 стр.
Түмүк	13 стр.
Туһаммыт литература	14 стр.
Сыһыарыы		

Кириитэ.

Тыл – киһи айбыт биир эриэккэс кэстүүтэ. Тыл диэн омук баар-суох ураты бэлиэтэ. Саха омук тыла баай, кэрэ, хомоҕой, байа-барҕара турар, сайдар - үүнэр кэскиллээх. Киһи төрөөбүт тылын төһө диринник билэр да, соччонон кинини ытыктыыр.

Билигин саха омук үүнэр көлүөнэтэ, аҕыйах ахсааннаах омуктар төрөөбүт ийэ тылларыттан тэйэн, норуот үйэлэргэ муспут үтүө өйүн-санаатын, бастын сиэрин-майгытын, төрдү-ууһу, өбүгэлэри умнан, бэйэлэрин норуот тэнэ сананан сылдыар кыахтарын, ордук куораттарга, промышленнай улуустарга сүтэрэн эрэллэр. Ону араначчылыыр кэм кэллэ дии саныбын.

Алын кылаастар оҕолорун иитиигэ-үөрэтиигэ кылаас салайааччыта тус сыаллаах программа оностон үлэлиирэ ордук таһаарыылаах буолар. Билинни кэмнэ киһилии сиэрдээх-майгылаах, чөл куттаах, киэн, дирин билиилээх, аныгылыы өйдөөх-санаалаах, бэйэтин сатаан сайыннарар личноһы иитэн-үөрэтэн таһаарарга улахан болҕомто ууруллар уонна анал соруллар туруоруллаллар. Бу соруку ситиһэргэ общественность, учуутал, төрөппүт түмсүүлээхтик биир сүрүн сыалынан, хайысханан үлэлиирэ ирдэниллэр.

Оҕо личность быһыытынан үүнүүтүгэр сиэрдээх майгыны – сигилини ингэрии бүгүн хаһаангытааҕар даҕаны күүскэ турда. Биллэрин курдук, урукку өттүгэр сиэлэнэр, омсолоох быһыы биһирэнэр түгэnnэрэ да баар буолла. Онон иити-үөрэтии ис хоһооно киһиэхэ ытыктабылы, таптала ингэриигэ олоҕулар хайысханы ылла. Бу үлэбин өс хоһоонунан, суруйааччылар ох тылларынан сирдэттим, ол билигин оҕону иитиигэ **тоҕоостооҕунан** буолар.

Чинчийи объекта: өс хоһооннорунан сирдэтии, угумнааһыны үөрэтии.

Чинчийи предмет: суруйааччылар ох тыллара

Чинчийи методологической уонна теоретической төрүтэ:

- теманы арыларга «Иити кыһата» № 3 2011 с. сурунаал матырыйаала Россия гражданинын духуобунаска, сиэргэ-майгыга иити, сайыннары концепцията туһанылынна.
- А.Е.Кулаковскай-Өксөкүлээх-Өлөксөй удьуоругар тыл киһини иитэр ньыма буоларын арылан холонуу.

- «Сиэр-майгы дойдутугар айан» программа оноһулунна.

Үлэ сабаҕалааһына: өскөтүн өс хоһооннору, суруйааччылар айымньыларыгар ох тыллары, булан ырыттааха:

бэйэ туһунан, дьонно, тулалыыр эйгэбэ сыһыан туһунан араас толкуйу үөскэтэллэр, олоххо үөрэтэллэр.

уус-уран тыллаах, фольклору билэр, таба туттар буоларга үөрэтэллэр.

«Сиэр-майгы дойдутугар айан» бу факультатив социальной педагог Попова П.И. үлэтигэр олобуран оҕону духуобунаска, сизрдээх-майгыга иитии уонна сайыннарыы хайысханан авторскай программа быһыытынан сурулунна. Программаҕа сүрүн болҕомтону оҕону кыра сааһыттан сизрдээх буолууга иитии көрүлүннэ, суруйааччылар айымньыларыгар ох тылларыгар олобуран үлэ араас көрүнгүн тэрийии.

«Сиэр-майгы дойдутугар айан» факультатив программата 1-2 кылаастарга нэдиэлэбэ биирдэ ытарга ананар.

Программа сыала – сиэр-майгы өттүнэн сайдарга бэлэм буолуу, сизрдээх буолууну бэйэбэ олохсугуу, бэйэ майгытыгар үтүө сигилини инэрии.

Программа соруга:

Оҕо олоххо көхтөөх, дойдутун туһугар эппиэтинэстээх буолууга

Оҕо кыра эрдэбиттэн сангарар санатыгар өс хоһоонун үгүстүк туттар буоллабына: - - баай, бэргэн, ситимнээх тыллаах,

- имигэс толкуйдаах,

- сиэр-майгы өттүнэн иитилиилээх буолуо.

Чинчийэр метод:

I. Теоретическай:

1) Россия гражданинын духуобунаска, сизргэ-майгыга иитии концепциятын ырытыы, үөрэтии;

2) Саха республикатын үтүөлээх учууталларын опыттарын үлэлэрин түмүгүн системалаан үлэбэр туһаныы

Методтар: бэсидэ, иитэр - сайыннараар принциптэр.

Көрүгнэр:

- 1) «Өс хоһооно – өбүгэ номоҕо» остуоруйа инсценировка;
- 2) кумаабынан оноһуктары оноруу, остуоруйа геройдарынан – лепка.

Факультатив программата 1-2 кылаастарга ананар. Анал тематическай былаан бэриллэр.

Практической суолтата кылаас таһынан бытыллар оҕо кыра сааһыттан ис туругун сайыннараар хайысхалаах. Суруйааччылар ох тылларыгар, өс хоһоонноругар олобуран араас көрүгүн тэрийэн, оҕо өйүгэр-санаатыгар тириэрдии.

Үлэ хайысхата

Бу үлэм киириилээх, 2 түһүмэхтээх, түмүктээх, сыһыарыылаах.

Бастакы түһүмэхпэр билинни кэмнэ оҕону иитии уонна сайыннарыы ааспыт кэмнэрдээбэр уратылааҕа учуоттаныхтаабын, ол инниттэн сиэр-майгы концепциятын ылыммыттарын туһунан билиһиннэрдим.

Иитээчи өс хоһоонунан күннээби олобу кытары ситимнээн оҕону сайыннараар, толкуйдатар.

Саха Республикатын үтүөлээх учууталларын опыттарын ааҕан сүрүн үлэбэр туһанным.

Иккис түһүмэхпэр «Сиэр – майгы дойдутугар айан» факультативка А.Е.Кулаковскай-Өксөкүлээх-Өлөксөй удьуоругар тыл киһини иитэр ньыма буоларын көрдөрөргө холоннум.

Факультативка бытыллар оонньоунан оҕону сайыннарыы; остуоруйаны инсценировкалаан көрдөрүү, остуоруйа геройдарын пласталинынан лепка, кумаабынан аппликациялааһын.

I.1

Билигнги кэмнэ оџону иитии уонна сайыннарыы ааспыт кэмнэрдээџэр уратылааџа учуоттаныахтаах. Онуоха угус учуонай өр сылга кэтээн көрүүтэ, туох түмүккэ кэлбитэ бэлиэџэ ылыллара наадалаах. Психологической наука доктора Д.И.Фельдштейн чинчийиилэрэ аныгы оџо уйулџата, этэ-сиинэ, өйө-санаата биллэрдик уларыыбытын ыйар.

Оџо уларыыбыт биричиинэтэ элбэџин, ол эрээри сүрүн төрүүттэри бу курдук бэлиэтиир. *Бастакыта*, ырыынакка улэ-хамнас. Оџону чэпчэки үлэџэ-хамнаска туһанар буолан, үөрэнэр, сайдар кыаџа күөмчүлэнэр. Онон кини норуот устуоруйатын билбэт буола уонна омугун үгэһиттэн тэйэ улаатар. *Иккиһинэн*, олоххо бэйэни булбакка мунуутэнии. *Үсүһэ*, компьютерга оонньуу. Араас оонньуу, ол иһигэр киһи үйлэбатыгар охсуулаах оонньуулар оџо майгытыгар-сигилитигэр куһаџан дьайыылаахтар. *Төрдүһэ*, аныгы төрөппүт оџо көџүн уонна бэйэтин билиниитин күөмчүлүүр. Түмүгэр оџо кута-сүрэ ыһыллар, олоххо эрэлэ сүтэр, бэйэтин дьайыытын кыайан хонтуруолламмат буола улаатар.

Билигнги кэмнэ оџону иитии тирэхтэринэн национальной сыаннастар буолаллар.

XXI –с үйэџэ сайдыы, ол эбэтэр билим, технология, майгы-сигили уонна сирдээх быһыы барџардаџына эрэ, туруктаах олох баар буолуоџа. Киһи олоџо туруктаах, бигэ буолара-буолбата духуобунастан, сирдээх майгыттан быһаччы тутулуктаах.

Туруктаах олох – элбэх өмүк баџатын чынайар чыпчаала, санаатын килбэйэр киинэ. Онон ханнык баџарар өмүк бэйэтин тылынан сангаран кутун-сүрүн куудьутар, өйүн-санаатын сааһылыыр, оннун-олоџун булунар. Санаттан-сага саџаџы арыйар.

Ону 20-с үйэ сагаланыытыгар улуу бөлүһүөкпүт Өксөкүлээх Өлөксөй «Кинилэр диэтэх дьон бэйэлэрин киэнин, үөмэн тийибэт үрдүк сололоох, үгүс үтүөнү үөдүшпүт, үс дойду өйүн үксэппит үтүө үөрэх» диэн ааттыыр уонна саха омуга ол сайдыыга тийэр суолун-иһин ыйар.

Туох-ханнык иннинэ, «*Сэттэ уон сэттэ дьыибэ дьыбилгэттерин, дьэс эмэгэт гынан, испитигэр ингэрэн, ийэ куппунун иитиэхтиэбин*» диэн ыңыраар. Ийэ куппун алаһа дьыэ – сир ийэ – аар айылҕа бүтүн, чөл буоллахтарына, иитиллэр.

«*Абыс уон абыс албастарын алкыйа ылан, ап гынан салгын куппунун алытыабын*» диэн Өксөкүлээх этэр улаҕалаах санаата билигин технология күүскэ алкыйдахпытына, куоһанан, олоххо көдүүстээхтик туһаннахпытына, билигин бэйэлээх бэйэбит сирбитигэр дьоһун хаһаайын, аһары баран аан дойду ханнык баҕарар сиригэр сирдэрбэт үлэһит буолуохпут. Онон үлэ – билии – өтө көрүү албастары алкыйар сүрүн ньыма буолаллар.

Дьэ итинник чөл куттаах, чэгиэн-чэбдик оҕо, ыччат өбүгэтин үтүө үгэһин утумнаан, киһи-аймах үйэттэн үйэбэ харыстаан муспут «*Тобус уон тобус кудай кубулуһаттарын куудьуйан ылан буор куппунун бубатытыабын*» диэн туран, тус олоһун оностор кэмэ кэллэ. Онон үйэлэри унуордаан, улуу былааны онорон хаалларбыт убайдаатар убайбыт Ойуунускай Былатыан «*уу харахпытынан көрөр аан ийэ дойдубут киэбэ-киэлитэ тупсан, ньуура-сирэйэ көнөн*» диэн этэр сырдык олоһун суола тыргыллыаҕа, ааттаах олоһун аана аһыллыаҕа. Оччотугар алаас-алаас аайы адаар муостаах айаатаан, сыһы-сыһы аайы сыспай сиэллээх сырыырҕаан, сир-дойду аайы унаар буруобут унаарыа этэ буоллаҕа. Манна тиэрдилэр сир-туом ыллыгынан хомус – ыһыах – олонхо биллэллэр. Киһи-аймах олорон ааспыт устуоруйатыгар аан дойду үгүс судаарыстыбата киһи идеалын өрө тутан, уобарас онорон, итэҕэлгэ сыһыаран, норуотун иитэн таһаарар үгэһэ баар.

I.2.

Россия гражданинын духуобунаска, сизэргэ-майгыга иитии, сайыннары Концепцията – уопсай балаһыанньаттан, биэс салааттан, түмүктэн турар федеральной государственной үөрэх стандартын сүрүн докумуона.

Концепция манньк докумуоннарда тирэҕирэр: РФ Конституцията, «Үөрэҕири туһунан» РФ сокуона, РФ Президенин Федеральной муннахха ыңырыылара.

Российскай Федерация конституциятыгар төрөөбүт сирбитигэр-уоппугар уопсай дьылҕа ситимнээбит элбэх омуга олорор, киһи быраабын уонна көнүлүн, эйэни, сөбүлэһини

мэктиэлээн, Россия судаарыстыбата биир сомоѳо буолуутун харыстаан, Аѳа дойдуну таптырга уһуйбут, үтүө санаа уонна кырдык итэѳэлигэр иишпит инники олорон ааспыт көлүөнэ кэриэһин ытыктаан, россия судаарыстыбата тутулуга суох буолуутун тилиннэрэн, ийэ дойдубут Россия инникитин демократияѳа олоѳуран чэчирии сайда турар дойду буоларыгар билинни уонна кэлэр көлүөнэлэр иннилэригэр ытык иэһи, эппиэтинэһи уонна бэйэбитин киһи аймах сорѳото буоларбытын өйдөөн туран, Российской Федерация Конституциятын ылынар туһунан тоһоѳолоон бэлиэтэнэр.

Россия гражданынын духуобунаска, сизэргэ-майгыга иитии, сайыннарыы Концепцията уопсай үөрэхтээһин федеральной государственной стандартын ырытан оноруу уонна олоххо киллэрии методологической төрүтүнэн буолар.

Концепция манныктары быһаарар: билинни иитии үлэтигэр нация идеалын; оѳону, ыччаты духуобунаска, сизэргэ-майгыга иитии, сайыннарыы сыалын, соруктарын, РФ норуоттарын сомоѳолуур тирэх сыаннас систиэмэтин; сайыннарыы бириинсиптэрин, социальной-педагогической усулуобуйатын.

Духуобунаска, сизэргэ-майгыга иитии уонна сайыннарыы сыала, соруктара үс эйгэнэн тустуһунан быһаарыллар.

Маннайгы эйгэ. Тус бэйэ сайдар эйгэтигэр иитии манныктары хааччыйар духуобунай, сизэр-майгы өттүнэн сайдарга бэлэм буолуу; сизэрдээх буолууну бэйэѳэ олохсутуу, бэйэ майгытыгар үтүө сигилини чингэтии.

Иккис эйгэ. Уопсастыба сыһыанын эйгэтигэр духуобунаска, сизэргэ-майгыга иитии уонна сайыннарыы манныктары хааччыйар; Россия гражданынын бэйэни билинии, ис уонна тас утарылаһыыга бэлэм буолуу; киһи олоѳор уонна олох утумнааһыныгар кыһаллыы.

Үһүс эйгэ. Судаарыстыба сыһыанын эйгэтигэр духуобунаска; сизэргэ-майгыга иитии уонна сайыннарыы манныктарга көмөлөһөр: уопсастыба олоѳор кыттарга көх уонна эппиэтинэс олохсуйарыгар; судаарыстыбаѳа куттал суох буолуутун бөѳөргөтөргө.

Билинни үөрэх систиэмэтигэр үөрэнээччини духуобунаска. сизэргэ-майгыга иитии уонна сайыннарыы үөрэхтээһиннэ сүрүн сакаас буолар.

Оѳо духуобунас, сизэр-майгы өттүнэн иитиллэрэ, сайдара дьыэ кэргэнтэн саѳаланар. Бал тутуһар сыаннастара оѳоѳо олоѳун устата сылдьар. Дьыэ иһинээѳи сыһыан киһи дьон ортотугар тутта-хапта сылдьарыгар сүрүн оруолу ылар.

Оџо сайдар иккис эйгэтэ – озорор түөлбэтин, оройуонун, куоратынан, уобараһын, республикатын историятыгар, култууратыгар олоџурбут үгэстэрэ сыаннастара. «Аџа дойду», «ийэ сир», «төрөөбүт тыл», «дьиэ кэргэним уонна төрдүм-ууһум», «алаһа дьиэм» өйдөбүллэр сүрүн ис хоһоонноро ыал, аймах, доџор, тулалыыр айылџа уонна түөлбэ эйгэтин нөнүө ингэриллэр.

Россия гражданинын духуобунаска, сизргэ-майгыга үрдүк кэрдийһэ Россия Федерациятыгар озорор үгүс омул култууратын, үгэстэрин ылыныы буолар. Россия уонна бэйэ норуотун култууратыгар сөп түбэһини элбэх силистээх-мутуктаах баараџай маска тэнниэххэ сөп. Оџо бэйэтин омулун култууратын, үгэстэрин ингэриннэџинэ эрэ, гражданской өйө-санаата ситэр, олохсуйар.

Россия гражданиныгар сөп түбэһии – бу Россия киһитин личноһын духуобунай, сизр-майгы, гражданин, Ийэ дойдутугар бэриниилээх киһи быһыытынан иитии саамай үрдүк кэрдийһэ.

Немец улуу педагога А.Дистерверг «ханна баџарар оскуола сыаннаһа учуутал сыаннаһыгар тэн» диэн этиитин санатар тоџостоох. Учуутал оџону духуобунаска, сизргэ-майгыга иитэригэр уонна сайыннарарыгар тус холобура маннайгынан турар. Ону хайа да бэйэлээх программа солбуйар кыаџа суох. Онон национальной тирэх сыаннастар ортолоругар учуутал сыаннаһа олохтонуохтаах.

Оџону иитэр-үөрэтэр, сайыннарар үлэџэ бары эйгэни кытары бииргэ үлэ көдьүүһэ салџанар.

Оџо личноһын өйөөһүн, кини дьөџурун арыйыы, талаанын сайыннарыы, онон олоххо миэстэтин буларыгар тирэх онорор.

Иитии билинни олоххо-дьаһахха көдьүүстээх буолуута оџо ханнык баџарар түгэннэ улахан дьону кытары алтыһан, олох сыаннастарын ингэринэрэ оруоллаах. Бэйэ төһөнөн сизрдээх, аһыныгас, ыраас буоларга дьулуһар да, тулалыыр эйгэ оччонон ырааһырар, тупсар.

2.1.

Тыл – киһини иитэр күүһэ улахан. Ону таба туһаннахха, оҕону иитэргэ улахан көдьүүһү аҕалар. Утумунан бэриллибит тылга талааннаах аймах үгүс. Олортон биир чабылхайдарын, саха тыллаах сүгүрүйэ ааттыыр сүдү киһибит Өксөкүлээх Өлөксөй удьуоругар тыл киһини иитэр ньыма буоларын үс көлүөнэбэ көрдөрөргө холонобут.

А.Е.Кулаковскай-Өксөкүлээх Өлөксөй – уус-уран, хомоҕой тылы дэгиттэр билэр, суруйар, саха литературатын төрүттээбит улуу киһи.

Оччотооҕу үөрэх тарҕамматах кэмигэр А.Е.Кулаковскай үөрэхтэнэн, саха норуотугар сырдатааччы буолбута төрүттэригэр сытар. Аҕатын өтгүнэн Кулаковскайдар ырыаһыт, талааннаах тойуксут дьон этэ.

Алексей Елисеевич ийэтэ Анастасия Николаевна Собакина-Кулаковская Тыараһаттан көскө кэлбит Алексей Собакинтан төрүттээх.

Р.А.Кулаковскай «Аҕам олоҕо» кинигэтигэр эбэтин туһунан суруйарыттан аахтаахха, Анастасия Николаевна – уус-уран тыллаах, саха фольклорун бэркэ билэр, табыгастаахтык туттар, иитэр ньыма быһытынан туһанары сатыыр айылҕаттан педагог.

А.Е.Кулаковскай олоҕу көрүүтүгэр, тылга сыһыаныгар ийэтин сабыдыала эмиэ баар. Ону «Аҕам олоҕо» кинигэбэ суруллубут холобурдары сыһыары тутан, тэннээн көрдөххө, дьэнкэтик көстөр. Анастасия Николаевна сүрдээх намыын, холку, номоҕон майгылаах, уус-уран тыллаах-өстөөх, бэрт мындыр, сылык өйдөөх дьахтар киэнэ үтүөтэ. Улуу Өксөкүлээби төрөппүт күн-күбэй ийэ эбит.

Анастасия Николаевна этэр санаатын бэрт бэргэнник ох, кылыс тылларынан, өс хоһоонунан эбии тоһоҕолоон, чинэтэн биэрэри баһылаабыта көстөр.

Алексей Елисеевич 6 сааһыгар диэри эһэтигэр, Николай Алексеевичка иитиллэн Тыараһаҕа олоҕубута. Алексей төрөөбүт тылга сүгүрүйэргэ адьас оҕо эрдэбиттэн иитилибитэ. Эбэтэ Ирина Собакина – уус-уран тыллаах, элбэх кэпсээннээх, үгүс остуоруйаны, үһүйээни билэр, ону оҕолоругар, сиэннэригэр кэпсиир үтүө киһи. Дьэ итинник төрүт удьуор төрүөбэ, ытык ыал ыччата буолан, А.Е.Кулаковскай тылга сүгүрүйэрэ. Кини омук сайдарыгар тыл тыын боппуруос буоларын билэриттэн бэйэтигэр сүдү эппиэтинэһи туруоруммута.

Ол иһин норуот тылынан уус-уран айымньытын сыралаахтык хомуйан, сурукка киллэрэн норуотугар үйэлээх өйдөбүннүгү хаалларбыта. А.Е.Кулаковскай киэн, дирин билиитэ тылы үөрэтэригэр тирэх буолбута. Кини хас биирдии тыл суолтатын, ис хоһоонун, уратытын кичэйэн үөрэппитэ. Ол туһунан Р.А.Кулаковскайга манньк суруллар: «Хайа оройуон саната туох уратылаабын, өстөрүн хоһооннорун, таабырыннарын уонна да атын арааһы хомуйан үөрэтэ сатыбын. Быһата, хойут үөрэхтээх дьон үөскээтэхтэринэ, мин мунньубут матырыйаалбынан туһанан, сахалар олохторун-дьаһахтарын, тылларын-өстөрүн туһунан суруйалларыгар көмөлөөх буолуо диэн үлэлибин», - диэн Алексей Елисеевич үлэтэ үйэлээбин, эрдэттэн онуоха сыал-сорук туруоруммутун, анаан-минээн, дьаныһан үлэлээбитин этэр уонна онтон туораабакка, бэрт дьаныардаахтык үлэлээн, үгүһү онорбута.

А.Е.Кулаковскай этигэр-хааныгар, кутугар-сүрүгэр, өйүгэр-санаатыгар инмит тыл аба, хомуһуна айымньытыгар кутулланын таһынан, кэнчээри ыччатыгар бэриллибит.

Алексей Елисеевичтэн хаалбыт соботох оҕо Реас Алексеевич – талааннаах хоһоонньут, сэһэнньит. Кини айар талаанын үрдүктүк сыаналаан, үгүс киһи этиититтэн аҕыйах холобуру аҕалабыт. «Суруйууга сахалартан Реас Алексеевич субу баар курдук ойуулаан көрдөрөрүнэн биир саамай дьоһурдаахтара» (профессор Г.П.Башарин)

Реас Алексеевич Кулаковскай Сахатын сирин айылҕатын, көтөрүн-сүүрэрин, киһи майгытын-сигилитин өйдөөн көрөр кыраҕы харахтаах, анааран, эридьиэстээн толкуйдуур ураты дьоһурдаах, хоһуйан этэр уран тыллаах. Дьоборо Н.Бурцев бу курдук саныыр-ахтар «Реас Алексеевич... Туохтан да ордороро, сөбүлүүрэ – айылҕа, тыа сирэ, хаһан да салгыбат суола – айылҕа үөһүгэр сылдыһы этэ. Киһиэхэ үнэр танарата, сүгүрүйэр айыы диэн баар эбит буоллабына, киниэнэ үнэр танарата, сүгүрүйэр үрдүк айыыта – айылҕа, аан дархан айылҕа этэ»

«Саха былыргы олобун билэринэн уонна ону талааннаахтык ойуулаан көрдөрөрүнэн Реас саха суруйааччыларыттан биир саамай күүстээхпит» (народнай суруйааччы Д.К.Сивцев-Суорун Омоллоон)

Реас Кулаковскай тыл маастара буоларын 1990 с. суруйбут “Аҕам олоҕо” кинигэтэ дьэнкэтик туһулуур. Бу кинигэбэ Алексей Елисеевич киһи быһыытынан уратыта, көннөрү дьонтон өйүнэн-санаатынан, олоххо сыһыанынан, төрөөбүт норуотугар бэриниитинэн, итии тапталынан уһулуччу киһи буоларын киһиэхэ ылыннарылаах, сахалыы уу-нуһаран тылынан кэпсэнэр.

Дьэ итини үөрэтэн туран; тыл киһини бөбө, чиргэл куттаах-сүрдээх, үтүө дьулуурдаах буоларга түстүүр кыахтаах.

2.2.

Алын кылаастар оҕолорун иитиигэ-үөрэтиигэ кылаас салайааччыта тус сыаллаах программа оностон үлэлиирэ ордук таһаарыылаах буолар. Билинни кэмнэ киһилии сирдээх-майгылаах, чөл куттаах, киэн, дирин билиилээх, аныгылыы өйдөөх-санаалаах, бэйэтин сатаан сайыннарар личноһы иитэн-таһаарарга улахан болѳомто ууруллар уонна анал сорукупут туруоруллаллар. Бу соругу ситиһэргэ общественность, учуутал, төрөппүт түмсүүлээхтик биир сыалнан, хайысханан үлэлиирэ ирдэниллэр.

Оѳо барыта тэн сайдыылаах, биир тэн иитиилээх буолбат. Хас биирдии оѳо ураты сайдар суоллаах-иистээх, айылѳаттан бэриллэр дьөбүрдээх буолар. Бу дьөбүр арыллан, сайдан иһэрэ учуутал сөпкө салайар, сайыннарар үлэтиттэн улахан тутулуктаах. Оѳо киһи быһыытынан ситэн-хотон улаатан тахсарыгар кыра кылаастан иитэр-үөрэтэр үлэни былааннаахтык ытыты улахан оруолу ылар.

Программа ис хоһооно оѳолору бэйэни сэнэнэр мөһөйдэри кэбэѳэстик туоруур, санааларын, толкуйдарын толлубакка этэр, бэйэлэрин күүстэригэр эрэнэр, бырааптарын уонна эбээһинэстэрин, обществоѳа ирдэнэр быраабылалары билэр, тутуһар, үөрэххэ тардыһыылаах буолалларыгар көмөлөһөр сыаллаах. Оттон ис хоһооно үөрэнээччи дьонно-сэргэѳэ ытыктабыллаахтык сыһыаннаһар, кыаммакка, кырдыаѳаска көмөлөһөр, олорор сири-уотун таптыыр, харыстыыр, үөрэххэ-үлэѳэ тардыһыылаах, итэѳэли тутуһар сирдээх киһи иитиллэн тахсарын хааччыар аналлаах.

Программа сыала – сир-майгы өттүнэн сайдарга бэлэм буолуу, сирдээх буолууну бэйэѳэ олохсугуу, бэйэ майгытыгар үтүө сигилини инэри.

Программа соруга:

Оѳо олоххо көхтөөх, дойдутун тутуһар эппиэтинэстээх буолуута

Оџо кыра эрдэџиттэн сангарар санатыгар өс хоһоонун үгүстүк туттар буоллаџына: - баай, бэргэн, ситимнээх тыллаах,

- имигэс толкуйдаах,

- сизэр-майгы өттүнэн иитиллилээх буолуо.

Өс хоһооно – киһини кэрэбэ сирдиир, сырдыкка угуйар норуот өркөн өйө, улуу муудараһа.

Оџо кыра эрдэџиттэн сангарар санатыгар өс хоһоонун үгүстүк туттара буоллар, баай, бэргэн, ситимнээх тыллаах, имигэс толкуйдаах, сизэр-майгы өттүнэн иитиллилээх буола улаатыа этэ.

Оџону кыра эрдэџиттэн үтүө майгыга-сигилигэ иитии, сизэр-майгы өттүнэн ыраас-чэбдик буоларыгар болџомто ууруу биһиги барыбыт сорукпут. Оџо чөл өйдөөх-санаалаах, бигэ туруктаах, доруобай, үтүө майгылаах-сигилилээх буолан тахсарыгар иитээччи оруола эмиэ улахан.

Түгэнинэн түбэһиннэрэн өс хоһоонун күннээџи олоџу кытары ситимнээн, хомоџойдук этэн кэбиһии оџоџо өйдөнүмтүө буолар. Оџо үчүгэй быһыытын хайџааһын эбэтэр итэџэһин туһунан этиллибит өс хоһооно оџону толкуйдатыахтаах.

Түмүк.

Сангарар сана – киһи ис сэбэрэтин сизэркилэтэ. Сангарар сананы баай, бэргэн, хомоџой уонна номоџон гына сайыннарыы үтүө майгылаах уонна сытыы өйдөөх гына иитиини кытта сибээстээх.

Төрөөбүт тыл ыччат итиллиитигэр улахан суолталаабын туһунан биллиилээх педагогтар да, учуонайдар да этиилэрэ, ыйыылара киэнник биллэр. Саха фольклора баайын, фантазията киэнин, уобарастара күүстээбин, идеята диринин үгүс чинчийээччилэр бэлиэтээбиттэрэ.

Оҕо бэйэтин сааһыгар тыла баай буоллабына, билии-көрүү, сизэр-майгы өттүнэн сайдар. Төрөөбүт тылын төһөнөн билэр да, соччонон санаатын чуолкайдык, тийимтиэ гына этэр.

Саха фольклора түн былыргыттан киһи өйө-санаата сайдыытын түстүүргэ, дьобурун уһугуннарыыга, айылгытын байытыыга сүрүн суолталаах эбит. Уос номоҕун көрүгүнэрэ оҕо тылын байытарга, санатын тупсарарга, ырааһырдарга, уйулҕатын, өйүн, айар хайысхатын уһугуннарарга туһалаахтар.

Оҕону духуобунаска, сизэргэ-майгыга иитии, сайыннарыы уһун, уустук үлэ. Бу өр кэмнээх уустук үлэҕэ учуутал үлэтэ маннык быһаарыллыан сөп. Киһи – аймах олорон ааспыт устуоруйатыгар аан дойду үгүс судаарыстыбата киһи идеалын өрө тутан, уобарас онорон, итэбэлгэ сыһыаран, норуотун иитэн таһаарар үгэһэ баар. Ийэ дойдуга бэриниилээх, үрдүк сизэрдээх-майгылаах, сизэри-туому тутуһар, киһини ытыктыыр, айымныылаах үлэһит Киһи сааһыттан тутулуга суох сыаналаныахтаах. Ол үтүө сизэр-майгы олохсуйдабына кыаллар, сатанар. Оҕону кыра эрдэбиттэн үтүө майгыга-сигилигэ иитии, сизэр-майгы өттүнэн ыраас чэбдик буоларыгар болҕомто ууруу биһиги барыбыт сорукут. Түгэнинэн түбэһиннэрэн өс хоһоонун күннээби олоҕу кытары ситимнээн хомоҕойдук этэн кэбиһии оҕоҕо өйдөнүмтүө буолар. Оҕо үчүгэй быһыытын хайҕааһын эбэтэр итэбэһин туһунан этиллибит өс хоһооно оҕону толкуйдатыахтаах.

Литература:

1. Попова П.И. «Сизэр-майгы дойдугар айан» НКИ «Бичик», 2005
2. Саввина М.П. «Өс хоһооно – өбүгэ номоҕо» Дьокуускай Бичик, 2007
3. «Иитии кыһата» 2009, №1 стр.49
4. «Россия гражданинын духуобунаска, сизэргэ-майгыга иитии, сайыннары концепцията» - «Иитии кыһата» 2011, №3
5. «Бастакы үктэл» 2010, №4
6. «Народное образование» 2006, №4

Сыһыары.

Тематическое планирование.

№	Темата	Ытытлар күнэ	Оҕо дьарыга	Хос быһаары
1.	Үтүө майгыг - көтөр кынатыг.		Күннээҕи олобу сөпкө былаанныырга үөрэн. Үтүө тыллары истэн-билэн, ыйыталаһан күннээҕи олоххо туһан.	
2.	Үтүө киһи үгүс доҕордоох.		Оҕолору кытта билсэн, бодоруһан, доҕордоһорго дьулус.	
3.	Саһарыаг иннинэ санаан көр.		Кэпсэтэр киһигин кытта эйэбэстик кэпсэтэргэ, киниэхэ болҕомтолоохтук сыһыаннарга үөрэн.	
4.	Элбэх тылтан элбэх сыһыа таһсар.		Улаһан дьон кэпсэтэригэр туораттан	

			<p>мэһэйдэһимэ, тэнгэ санарыма.</p> <p>Мэлды кырдыгынан эрэ кэпсээ, санаабын кыбыстыбакка этэ үөрэн.</p> <p>«Киһиргэс куобахчаан» - остуоруйа инсценировка оонньоон көрдөрүү.</p>	
5-6	Доруобай олоххо уһуйуу.		<p>Ыраастык суунуон – доруобай буолуон.</p> <p>Кирдээх сирэйдээх оҕоттон күн саһар.</p>	
7-9.	Бэрээдэктээх буолууга үөрэтии.		<p>Ыл аанын тонсуйан киир. Эйэбэстик дорооболос.</p>	
10.	Ким үлэлиир, ол аһыыр.		<p>Аһыргар куруук көнөтүк олоҕор, остуолга тононоххун уурума.</p>	
11	Аччыгы аһат, тонмуту ириэр.		<p>Эйэбэс буола үөрэн.</p> <p>«Дьибэ-дьибэчээн» - остуоруйа - инсценировка</p>	
12.	Оҕо оонньоуртан салгыбат.		<p>Табаарыскын кытта эйэлээхтик оонньоо, оонньоургуттан көнгөнүмэ, сайаҕас буол.</p>	
13-14	Алдьатар дөбөн – онорор уустук.		<p>Малга-салга уонна оонньоурдаргар харыстабыллаахтык сыһыаннас, алдьатыма.</p>	

15- 16.	Кырдьяҕастан алгыһын, эдэртэн эйэтин ыл.		Ханна да буолларгын улахан дьонно миэстэбин туран биэр. Тугу сатыыргынан кырларга, кырдьяҕастарга көмөлөһө сырыт. Эйэҕэстик сыһыаннас.	
17.	Саха саарбата, киһи кэрэмэхэ.		«Куобахчаан дьыэтэ» остуоруйа - инсценировка	
18- 19.	Киһини үлэ кизгэтэр.		Үлэҕэ-хамнаска көмөлөөх буол. Үлэлии үөрэн, үлэни таптаа. Улахан дьон үлэтин кэрэхсээн кэтээн көр, ыйыталас, элбэҕи билиэн.	
20.	Үлэ – олох уйгута.		Үлэни кичэйэн толор уонна тигэҕэр тиэрт. Үлэҕэ көтүмэх буолар - түктэри. «Эриэппэ» - остуоруйа- инсценировка.	
21- 22.	Киһи – айылҕа оҕото, айылҕа – киһи сорҕото		Айылҕаны таптаа, оту- маһы алдьатыма, өрүс, күөл уутун киртитимэ.	
23- 24.	Айылҕа дьону аһатааччы, уһун үйэлээччи.		Өбүгэлэринг сизрин- туомун тутуһа үөрэн, сүгүрүй. Айылҕа биэрэр быйанын бил, үөрэт. Төрөөбүт дойдугунан киэн тутун.	

25.	Ажатын туйадын хатарых бархсан.		Төрөпүүтгэргин убаастаа уонна кинилэринэн киэн тутун. Кинилэр үтүө холобурдарын батыс.	
26.	Төрөөбүт дойдугунан киэн тутун, таптаа.		Өбүгэлэрбит үтүө үгэстэрин, сизэрин туомун билэ үөрэн уонна тутус.	
27.	Эт мэйиигинэн толкуйдаа, төбөбүнэн тобул.		Элбэҕи интэриэһиргээ, ыйыталас, аах. Бэйэн билиигин-көрүүгүн ханат.	
28- 29.	Кус быһый, ат бөҕө.		Эккин-хааннын эрчий. Элбэхтик сүүр-көт. Хамсаны-имсэнии доруобуйаҕа туһалаабын умнума.	
30- 31.	Сир быяннаах, киһи сатабыллаах.		Сир аһын бириэмэтигэр хомуйсан дьоннор көмөлөһөр буол. Хаһаастаах буоларга кыра эрдэххиттэн кыһан.	
32.	Үлэни хаһааньыма, аһы хаһаан.		Обуруот үлэтигэр көмөлөс. Обуруот аһа туох туһалаабын өйдөө.	
33.	Үчүгэй сизэр-майгы – киһи буолуу төрдө.		Хатылааһынна тест толоруу.	

«Өс хоһооно – өбүгэ номоҕо» 3 кылаас

Сыала: үөрэнээччилэр тыл, аабы, культура уруктарыгар билсибит өс хоһооннорун тиэмэлэринэн түмүү; өс хоһоонун бэйэ тылыгар-өһүгэр туттарга үөрэтии, оҕо үтүө майгылаах, дирин билиилээх, норуотун үгэстэринэн киэн туттар дьонун киһи буоларыгар олук ууруу.

Туттар тэрил: тылынан сурунаал-буклет, карточкалар, өс хоһоонноох табличкалар, хартыыналар, саха иһиттэрин ойуулары.

Уруок хаамыта:

1. Тэрийэр чаас. Уруок тиэмэтин, сыалын билиһиннэрии.
2. Кириии тыл. Өс хоһооно саха норуотун тылынан уус-уран айымньытын биир саамай былыргы уонна саамай кылгас көрүнэ. Манна олох-дьаһах, быһыы-майгы туһунан түмүктэммит, чочуллубут этиинэн, эбэтэр бастакы этиини хатылыыр, чопчулуур, чуолкайдыр икки этиинэн бэриллиэн сөп. Бу этиилэр бэйэ-бэйэлэригэр дьүөрэлэхэр көрүннээх буолаллар.

Тылынан сурунаал сирэйдэрэ:

I с. – «Үөрэх-билии, өй-санаа туһунан»

II с. – “Үлэ туһунан”

III с. – “Доҕордоһуу туһунан”

IV с. – “Дьол, эйэ туһунан”

V с. – “Төрөөбүт дойдуну туһунан”

I Сирэй. – «Үөрэх-билии, өй-санаа туһунан»

Үөрэх баар – бараммат баай.

Үтүө санаа өтүүтээбэр көмөлөөх.

Үөрэбэ суох киһи син биир хараба суох кэриэтэ.

Күн аайы эбиллибэт билии көбүрүүр.

Кинигэ – билии төрдө.

(үөрэнээччилэр биирдии өс хоһоонун этэллэр, кылгастык хайдах өйдүүлэрин быһаараллар.)

- Кинигэттэн биһиги элбэҕи билэбит: төрөөбүт дойдубут, кини кэрэ көстүүлээх айылҕатын туһунан: араас норуоттар историяларын, культураларын туһунан.

Кинигэ биһиги эрэллээх доҕорбут. Кини биһиги тулалыыр эйгэбитин үчүгэйдик билэрбитигэр, өйдүүрбүтүгэр көмөлөһөр. Ол иһин кинигэни ыксаабакка, болҕомтолоохтук ааҕыахтаахпыт, кини туохха үөрэтэрин ырыналаан көрүөхтээхпит.

- Билигин аахпыт айымньыларбытынан оонньоу ытыахпыт. Сахалыы иһиттэр ойууларыгар айымньылартан ылыллыбыт өс хоһооноро суруллубуттар. Биирдиини ылан ааҕабыт, ханнык айымньытын, ааптара кимин этэбит.

1. *«Сап саҕаттан салҕанан. Ситии саҕаттан ситимнэхэн киһи буолбутум». («Муммут уолаттар»)*

2. *«Эдэртэн эйэтин, кырдыабастан алгыһын ыл» («Медпуунга» Амма Аччыгыйа)*

3. *«Таҥаскын санатыгар, чизскин эдэргэр харыстаа» («Сэмэ» С.Винокуров)*

4. *«Күөскүн эрдэ өрүнүмэ» өс хоһооно ханнык айымньыга этиллэрий? («Алынах собото» В.Федоров)*

5. *«Туттуонг иннинэ толкуйдаа, кэрдизин иннинэ кээмэйдээ». Ханнык айымньыга, кимиэхэ сыһыаннаабыт? («Дьулус тугу сыыста?» Ф.Постников)*

II сирэй. – «Үлэ туһунан»

“Үлэ киһини кизгэтэр”

“Үлэ үксэ, тыл абыһаҕа үчүгэй”

“Эрэйдэммит киһи аһыыр”

“Көрдөөбүт көмүһү булар”

“Аска абыһах, үлэбэ үгүс үчүгэй”

(Үөрэнээччилэр өс хоһооннорун быһаараллар)

Билигин эһиги үөрэнээччилэргит, онон эһиги сүрүн үлэбит – үөрэх: киэн уонна диринг билии. Үөрэби баһылаатаххына эрэ аныгы сайдыылаах олоххо бэлэмнээх дьон тахсыаххыт.

III сирэй. – «Добордоһуу туһунан»

«Саҥа добордообор урукку добор ордук»

“Үчүгэй добор эмискэ көстүбэт”

“Умса түстэхпинэ сүүспүттэн өйүүр, иттэнэ түстэхпинэ кэтэхпиттэн өйүүр доборум”

“Биир силистээх, биир тыыннаах дьон”

Өссө атын өс хоһоонун туһунан ханнык өс хоһооннорун билэбит?

Өс хоһоонноро киһи санарар санатын байытар, киэргэтэр, суолталаахтар. Онон, эһиги билэр өс хоһооннутун санарар санабытыгар таба тутта үөрэнэргэ дьулуһуохтааххыт.

IV сирэй. – «Дьол, эйэ туһунан»

«Эйэ айар, сэрии алдьатар»

“Дьол үлэбэ баар”

“Сүбэ – бухатыыр, үлэ – дьол аргыһа”

“Оҕо – киһи дьоло - эрэлэ”

“Дьол хараба суох”

V сирэй. – «Төрөөбүт дойду туһунан»

«Аан дойду ахтылбаннаах, бар дьон сыанабыллаах»

«Иитиллибит Ийэ дойду иһирэхтээх»

«Дойду сурахтаах, алаас ааттаах»

«Төрөөбүт дойдун иһин төбөбүн да биэр»

«Төрөөбүт төрүт буоргун ийэн кэриэтэ харыстаа»

Тылынан сурунаал сирэйдэринэн үлэбитин түмүктүүбүт. Өс хоһооно аата-ахса биллибэт элбэх. Өс хоһооно – бу өс-санаа сүмэтэ, дирин суолталаах, элбэх санааны аҕыйах бэргэн тылы дьүөрэлээн биирдэ этэн кэбиһэр. Өс хоһоонун санарар санаҕытыгар туттан. Устар ууну этэн кэбиһэр. Өс хоһоонун санарар санаҕытыгар туттан, устар сомоҕолуур уус-уран тыллаах дьон буоларгытыгар баҕарабын.

Билигин өс хоһооннорун ситэрэн этиигэ куоталаһахпыт. Этиллибитин курдук өс хоһооно маннайгы этиини хатылыыр, чопчулуур, чуолкайдыыр иккис этиилээх бэриллэр. Билигин өс хоһоонун бастакы аңарын мин этиэм, ону эһиги ситэриэххит.

Кырдыаҕастан сүбэтин, *(эдэртэн эйэтин)*

Доҕору булар дөбөн, *(доҕордоһор уустук)*

Күн курдук көнө санаалаах, *(ый курдук ыраас санаалаах)*

Утааҕар чуумпу, *(отоннооҕор намыһах)*

Ыстаабыккын эрэнимэ, *(сүөһү эриэнэ таһыгар)*

Былыргыны былыт саппыт, *(аныгыны ардах сууйбут)*

IV. Хартыынан үлэ.

- Оҕолоор, эһиэхэ хартыыналары көрдөрүөм. Эһиги ис хоһоонугар сөп түбэхэр өс хоһоонун этиэххит.

1 –с ойууну көрүң. *(«Отонноотоххо оҕойук туолар»)*

2-с ойууну көрүң. *(«Сүрүбэ суох сүүс сүбэлээх»)*

3-с ойууну көрүң. *(«Охтоохтон охтума, саалаахтан самныма»)*

V. Карточканан үлэ.

- Өс хоһоонун толору эт. (Оҕолорго иккилии тылынан суруллубут карточкалары көрдөрөбүн)

Быһах – тыл *(Быһах сытыыта, тыл чобуота ордук)*

Көтөр – киһи *(Көтөр өнгүнэн, киһи өйүнэн)*

Сүгэ – сүбэ (*Сүгэ кыайбатабын, сүбэ кыайар*)

Айан – суол (*Айан аргыстаах, суол добордоох*)

Охтума – самныма (*Саалаахтан самныма, охтоохтон охтума*)

VI. Түмүк.

- Бүгүнкү уруктан тугу биллигит?

Өс хоһооно киһини уран тыл умсулҕаныгар угуйар, аата-ахса биллибэт элбэх, саха киһитин кытта төрөөбүт кыдыга, арахсыспат аргыһа буолар диэн биллибит. Урукпутун В.Ксенофонов суруйуутугар «Өйдүү сырыт өс хоһоонун...» диэн айымньытынан түмүктүүбүт. (үөрэнээччилэр ааҕаллар)

«Хантайан туран силлээмэ-хараххар, бэйэбэр түһүөбэ»,

Кыраны, кыамматы сэнээмэ кырдьарын, мөлтүүрүн кэлиэбэ.

“Үлэбэ үгүспүт үчүгэй”, үөрүүтэ, көрө да дэлэгэй.

Кыайбыты даҕаны кыайабын, күүс эстэр сылаатын умнабын.

«Киһиэхэ эриэнэ иһигэр, көтөргө дьүһүнэ таһыгар», санаабыт, санаабыт иһигэр

Сырдык күн сылааһа сылдыстар.

“Мэкчиргэ үрдүк тиит төбөтүн былдьаһар”,

Сырабын эһимэ букатын кыайбаккар,

Сатаабат үлэбэр сарбанны барыма,

Олор, ай, дьон курдук сэмэйдик туттуна.

«Дьонноох киһи тутайбат»,

Дьоннун таптаа, харыстаа,

Доборгунаан киэн тутта,

Дьолтон үөрэн, өрүү сырдаа.

